

Zuzana Mojžišová

Academy of Performing Arts in Bratislava

zuzana.mojzisova@vsmu.sk

ORCID: 0009-0008-7425-2629

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE

NR 24 (2023)

DOI: 10.14746/pss.2023.24.6

Data przesłania tekstu do redakcji: 1.12.2022

Data przyjęcia tekstu do druku: 17.05.2023

Minulosť v (ne)pamäti Rómov

ABSTRACT: Mojžišová Zuzana, *The Past in the (Lost) Memory of the Roma*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 24. Poznań 2023. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 131–151. ISSN 2084-3011.

This study uses authentic interviews from field research into the Roma people of Slovakia to search for partial answers to questions concerning the functioning of collective and individual memory of the marginalised ethnic group that to this day almost exclusively leans on oral presentation instead of written recordings when sharing stories and experiences between generations. Witnesses to war-time events are dying out. Their stories need to be re-interpreted. They are too often lost, however, in the chasm of oblivion caused by ostracisation, neglected education, politics and, above all, poverty. The state has failed in the past and continues to fail today, albeit differently, by enabling the process of forgetting.

KEYWORDS: Roma; collective memory; oral history; discrimination; forgetting

1. Úvod

Podľa Úradu splnomocnenca vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity a jeho projektu Atlas rómskych komunít 2019¹, žije na Slovensku 440 000 Rómov. Podľa oficiálneho sčítania ľudu si rómsku národnosť – ako k primárnu či druhú – zakrúžkovalo 156 164 ľudí. Priepastný rozdiel v číslach naznačuje malú ochotu Rómov prihlásiť sa k príslušnosti k svojmu etniku a nepochybne súvisí s desiatky rokov pretrvávajúcou marginalizáciou týchto komunít. Diskriminácia Rómov sa uskutočňuje na všetkých stupňoch spoločnosti, siahajú od medziľudských vzťahov cez lokálne problémy až po často štátom buď priamo podporované, alebo prinajmenšom neriešenú ostrakizáciu.

Medzi dôsledky dlhotrvajúcej marginalizácie patrí deštrukcia identity – individuálnej, komunitnej, etnickej. Dôležitým atribútom identity je pamäť, konkrétne kultúrna pamäť – individuálna, komunitná, etnická –, ktorá sa podieľa na budovaní vedomia o spoločnej minulosti.

Čas a priestor majú význam pre sebareflexiu skupiny a pre formuláciu jej cieľov. Sociálne skupiny, ktoré sa konštituuju na základe určitého pospolitého spomínania, svoju minulosť ochraňujú a strážia. Dôležité je v tomto smere jednak vedomie jedinečnosti, prameniace z diferenciácie vzhľadom na okolitý svet, jednak vedomie identity, trvanie v čase, ktoré starostlivo pristupuje k zapamätaným faktom a ich výberu (Šubrt, Maslowski, Lehmann, 2014a, 18).

Napriek tomu, že v období druhej svetovej vojny zo Slovenska neboli Rómovia masovo transportovaní do koncentračných táborov, aj tu boli v mnohých ohľadoch obmedzovaní: mali zákaz cestovať verejnými dopravnými prostriedkami, vstupovať do verejných priestorov a parkov,

1 Projekt je realizovaný na Úrade splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, ktorý je zriadený pri ministerstve vnútra. Mapuje štrukturálne nerovnosti medzi Rómami a majoritou, obsahuje širokú paletu informácií o obciach s rómskymi osídleniami a o samotných osídleniach, zameriava sa na mapovanie životných podmienok a dostupnosť vybraných služieb. Jeho jednotlivé ročníky sú dostupné na: <https://tinyurl.com/46ep8r5p>.

do miest a obcí smeli vojsť len vo vyhradených dňoch a hodinách. Svoje obydlia mali odstrániť z blízkosti verejných ciest až do vzdialenosti dvoch kilometrov. Z oblastí južného a juhovýchodného Slovenska, ktoré boli počas vojny pričlenené k Maďarsku, transportovali Rómov do koncentračného tábora v Dachau (Mann, 2000, 14). Prenasledovania Rómov počas trvania vojnového slovenského štátu možno rozdeliť na dve obdobia. V tom prvom (roky 1939 až 1944) sa moc sústredila predovšetkým na likvidáciu kočovného spôsobu života Rómov a na zakladanie pracovných táborov pre Rómov a iné tzv. asociálne osoby (Janas, 2010, 22, 34). V druhom období (roky 1944 až 1945) už Slovensko okupovala nemecká armáda a situácia Rómov sa rapídne zhoršila. Vznikol zaisťovací tábor v Dubnici nad Váhom a na mnohých miestach dochádzalo k fyzickej likvidácii príslušníkov rómskej menšiny (Janas, 2010, 10). Prenasledovanie Rómov sa uskutočňovalo aj na lokálnej úrovni, v jednotlivých mestských a vidieckych sídlach, kde vykonávatel'mi násilia boli najmä gardisti, teda príslušníci Hlinkovej gardy, polovojenskej organizácie zriadenej vtedy vládnuou politickou stranou Hlinkova slovenská ľudová strana.

Vzhľadom na intenzitu vojnového utrpenia rómskej komunity na Slovensku by sa dalo predpokladať, že spomienky naň sú súčasťou etnickej kolektívnej pamäti a podieľajú sa na vystužovaní osobnej, rodinnej a komunitnej identity.

Možnosť zapísať viac, než dokáže uchovať ľudská pamäť, viedla k porušeniu rovnováhy v hospodárení s kultúrnou pamäťou. Rozsah pamäti a potreba spomínania sa prestúpili navzájom a už sa medzi nimi jednoducho tá rovnováha nastoliť nedá. Preto v spoločnostiach používajúcich písmo už v strede pozornosti nestojí uchovanie pamäti, ale výber a starostlivosť o obsah hodný spomínania (Assmannová, 2018, 454).

Rómovia sa však pri medzigeneračnom prenášaní príbehov a skúseností dodnes oveľa väčšmi než majorita, vlastne takmer výlučne, môžu opierať iba o ústne podanie.

Už starí Egypťania vychvalovali písmo ako najspoľahlivejšie pamäťové médium. Ak sa obzrieme čo i len o jedno tisícročie dozadu na svoju

kultúru, bude nám jasné, že veľkolepé stavby a pomníky končia v ruinách, zatiaľ čo texty z tých dôb sa ďalej prepisujú, čítajú a učí sa z nich. Zistíme, že stopy čierneho atramentu na krehkom papyruse predstavujú trvalú pamiatku rovnako ako nákladné hrobky s bohatým zdobením. Jeden taký papyrus z 13. storočia pred Kristom kladie na rovnakú úroveň potenciál hrobiek a kníh a dochádza k záveru, že písmo je účinná zbraň proti druhotnej, sociálnej smrti, proti zabudnutiu (Assmannová, 2018, 201).

Písomných záznamov pochádzajúcich zvnútra komunity je žalostne málo. Svedkovia, ktorí by si mohli z vlastnej skúsenosti pamätať obdobie vojny, už prakticky nie sú – aj vzhľadom na nízky vek dožitia rómskeho etnika na Slovensku.

Pred niekoľkými rokmi sa uskutočnili terénne výskumy v rómskych osadách vo východnej časti Slovenskej republiky. Okrem iného odborný tím metódou oral history hľadal a zaznamenával aj príbehy a spomienky spojené s obdobím druhej svetovej vojny. Táto štúdia si kladie za cieľ predstaviť získaný materiál a uvažovať o tom, aký vplyv má slabá kolektívna pamäť na spoločenskú kondíciu rómskeho etnika v súčasnosti.

2. Pamätanie a zabúdanie

Ak má aj v súčasnosti žiť spomienka na minulosť uchovaná v pamäti, je nevyhnutné, aby slúžila potrebám danej spoločnosti aj dnes. Obraz minulosti sa môže meniť, lebo sa vždy pokúša byť zosúladený s prioritami, záujmami a požiadavkami prítomnosti (Marcel, Martin, Mucchielli, 1999, 59). Ak spomienka nemá pre potreby súčasnosti význam, upadá do zabudnutia komunity či individuálneho človeka. Ak nie je zapísaná či inak trvalo zaznamenaná, stráca sa úplne.

Vedci zaoberajúci sa problémami kolektívnej pamäti opakovane píšú, „že sa kolektívna pamäť často stáva predmetom mocenského nátlaku a manipulácie“ a že „vlastne ide o akúsi variáciu na tému vzťahu vedomia (knowledge) a moci“ (Šubrt, Maslowski, Lehmann, 2014b, 44). Ten bol doménou francúzskeho filozofa Michela Foucaulta, ktorý priviedol na scénu úvahy o dominancii. Bulharsko-francúzsky mysliteľ Tzvetan Todorov tvrdí, že totalitné spoločensko-politické štátne usporiadania

20. storočia pochopili, že „dobývanie území a ľudských bytostí úzko súvisí s dobývaním informácií a komunikácie“, a preto sa systematicky a úplne snažia ovládnuť pamäť tých, ktorým vládnu (Todorov, 1998, 91). Politika pamäti sa prejavuje ako politika kontroly jednej komunity nad druhou, neraz majority na minoritami. Alebo sa snaží, čo je veľmi účinné, pamäť nahradiť zabúdaním.

Zabúdanie má aktívnu a pasívnu formu. Pri aktívnom zabúdaní ide o zámerné vytesňovanie a ničenie pripomienok minulosti. Nástrojmi aktívneho zabúdania sú cenzúra, vyhlasovanie tabu a vyhlásenie vybraných pripomienok minulosti za bezcenné, za odpad. Pasívne zabúdanie oproti tomu nemá podobu aktívnej deštrukcie, ale ide o ľahostajné zanedbávanie vecí a javov, ktoré sú vnímané ako niečo nezaujímavé, nehodné špeciálneho záujmu. Dochádza k tomu, že príslušným artefaktom a informáciám sa nevenuje pozornosť (Kubišová, 2014, 84).

3. Individuálna a kolektívna identita

V súvislosti s pamäťou, a tiež rómskou komunitou, sa vynára ďalší dôležitý aspekt – otázka individuálnej alebo kolektívnej identity. Pýtame sa kto sme?, akí sme?, odkiaľ ideme?, kam smerujeme?, kam patríme? Bez pamäti na ani jednu z vyššie položených otázok človek/komunita nedokáže odpovedať. Platí priama úmera: čím chudobnejšia pamäť, tým vratkejšia, necelistvejšia identita. „Na zachovanie pamäti je v tomto kontexte nahliadané ako na predpoklad totožnosti, zatiaľ čo na zabúdanie ako na synonymum jej straty“ (Šubrt, Maslowski, Lehmann, 2014b, 44). „Náš zmysel pre vlastnú identitu závisí od schopnosti uvedomovať si svoju osobnú históriu. Ľudia (napríklad po mozgovej príhode), ktorí nie sú schopní vybavovať si udalosti zo svojho života, v podstate stratili svoju vlastnú identitu“ (Eysenck, Keane, 2008, 261).

Český psychológ Pavel Říčan vo vzácnej knihe *S Romy žít budeme – jde o to jak* píše:

Pojem identity razil okolo polovice 20. storočia Erik H. Erikson, významný euroamerický psychoanalytik, zakladateľ psychohistórie a sociálne

psychologický analytik našej kultúry. Užíval ho predovšetkým na označenie určitej celostnej kvality duševného a duchovného života, ktorá sa objavuje v adolescencii. Mladý človek preberá za seba zodpovednosť, nanovo si uvedomuje, aký je, na čom mu záleží, čo naozaj v živote chce, čo dokáže, čomu verí. Ide o kvalitu poznania, citu i vôle. Stále nové hľadanie identity, zápas o ňu, potom trvá do istej miery po celý ďalší život (Říčan, 2000, 87).

Komunitná, etnická identita môže tú osobnú umocňovať, vystužovať, môže ju však rovnako významne aj podryvať, ak sa človek napríklad hanbí za národ či etnikum, ku ktorým prináleží. Osobná identita je sumou dielčích identít, s ich kvalitou a kvantitou úmerne rastie veľkosť a sila výslednej identity. Identitu jedinec nadobúda jednak identifikovaním sa (stotožnením sa) s ľuďmi, spoločnosťami, faktami spojenými s jeho jestvovaním. A jednak prijatím (ale aj neprijatím a nepriateľskou konfrontáciou) odlišností od niekoho či niečoho iného (Mojžišová, 2014, 88).

4. Spomienky na rómsky holokaust a strach z inakosti

„Jednou z ústredných charakteristík rómskej kultúry, ktorá ovplyvnila budovanie pamäti vo všeobecnosti a najmä porrajmos², je nedostatok historickej kolektívnej pamäti komunity“ (Katz, 2007, 71). Súvisí to čiastočne, ako sme už spomínali, s ústnou, nie písomnou povahou rómskej kultúry. Ale súvisí to aj s traumatizujúcim efektom spomienok na vojnu a fragmentáciou rómskeho etnika, ktorá „neumožňuje naratívnu kontinuitu“ (Katz, 2007, 71). S (ne)pamäťou rómskych komunit na vojnové utrpenie však súvisí najmä neustále prenasledovanie a ostrakizovanie

2 „V rómčine sa holokaust nazýva Baro Porrajmos, čiže *veľké pohltie* ľudských životov. Porrajmos je škaredé slovo a dobre vystihuje najotrásnejšie obdobie našich dejín. Znamená aj znásilnenie či zizanie ako výraz šoku či hrôzy. Niektorí ľudia sa ho neodvážia vysloviť nahlas“ (Hancock, 2005, 73). Pre rómsky holokaust sa používajú aj ďalšie emické termíny, napr. pharrajimos, samudaripen.

Rómov – pred vojnou i po nej, dodnes. A v neposlednom rade s tým súvisí postoj majority k tejto etnickej menšine.

Preto ich pokusy o ustanovenie spomienok na ich genocídu a ich požiadavky zahrnúť porrajmos do histórie holokaustu mali malý vplyv. Boj je to zložitý a sužovaný vnútornými rozpormi a ambivalenciami, ktoré vychádzajú z ústredných orgánov aj z okrajových komunít. Spoločnosť vo všeobecnosti odovzdáva marginálnym skupinám nejednoznačné poslanstvo, ktoré vyžaduje, aby sa asimilovali a vzdali sa svojej kultúrnej identity, pričom zároveň odmieta ich pokusy o integráciu a trvá na tom, aby si zachovali svoju cudzosť a „inakosť“. Táto dynamika je charakteristická aj pre polohu pamäti a spôsob jej konštrukcie. Okrajové a odmietané postavenie Rómov v spoločnosti odsunulo príbeh porrajmos na okraj histórie ďaleko od centra pre ich status večného „iného“ v európskom spoločenskom kontexte (Katz, 2007, 72).

Istý strach z inakosti a neznámeho má každý človek, také obavy sú súčasťou základných ľudských obranných procesov. Ako pozitívne – čiže na jednej strane človeka ochraňujúce, ale na strane druhej nezabraňujúce mu progresívne sa vyvíjať – však takéto obavy fungujú iba do určitej miery, po istú hranicu. Ak sa strach z inakosti človeku vymkne spod kontroly rozumu a príliš narastie, príčinou najčastejšie býva nevýrazná minulé skúsenosť s inakosťou, hľadanie vonkajších vinníkov za vlastné neúspechy, frustrácia, nízka vzdelanosť, štvavá politická reprezentácia, ozajstný alebo domnelý boj o ekonomické zdroje, nekritické podliehanie predsudkom a podvodným správam, ale tiež slabá vnútorná identita na úrovni jednotlivcov i societ, ktorá sa snaží zosilniť prostredníctvom diskriminácie „iného“. Dôsledkom bývajú sociálne konflikty, agresivita, neľadanie pravých dôvodov životnej nespokojnosti, čiže strata možnosti na skutočne pozitívny vnútorný rozvoj. Ak sa predsudky a diskriminácia stávajú súčasťou hodnôt a noriem spoločnosti hneď, ako sa objavia, postupne sa legitimizujú a prenášajú na nových členov.

V rámci výskumu FES Youth Study 2021 sme sa mladých ľudí pýtali otázky, ktoré jednak súviseli s postojmi voči vlastnej krajine, ale aj otázky, ktoré poodhaľujú otvorenosť/uzavretosť voči iným kultúram a národom.

Ich kombinácia nám môže indikovať mieru nacionalizmu alebo, naopak, mieru otvorenosti voči multikultúrnym vplyvom (pluralitné postoje). Podľa našich zistení slovenská mládež vykazuje skôr príklon k nacionalistickým postojom. Komparácia s ostatnými krajinami V4 naznačuje, že porovnateľné postoje majú mladí ľudia v Česku, zatiaľ čo maďarská, ale najmä poľská mládež zastáva o niečo pluralistickejšie postoje. Toto zistenie je navyše podčiarknuté pocitovaným sociálnym dištancom mladých ľudí voči etnicky odlišným skupinám. Ten sme merali prostredníctvom pocitov, ktoré by mladí ľudia mali, ak by sa do ich susedstva nast'ahovala rodina alebo osoby patriace k určitej skupine. V prípade slovenskej mládeže sociálny dištanc voči Rómom predstavoval 43 percent a voči Moslimom 31 percent. Opäť porovnateľná miera sociálneho dištancu voči týmto skupinám obyvateľov bola nameraná v Českej republike a Maďarsku. Poľská mládež by mala zhodne zlý pocit pri rómskych aj moslimských susedoch na úrovni 23 percent (Baboš, Világi, 2022, 41–42).

Z dosiaľ povedaného je zrejmé, že sme sa ocitli na pomyselne zamínovanom poli, v akejsi informačnej tme. Situácia je zložitá, etnické otázky sa zamieňajú s otázkami ekonómie chudoby, nevraživosť rastie, politickí lídri pomáhajú len okrajovo. Práve preto je každé bádanie v priestore rómskej komunity, ktoré sa pokúša vnieŕť pozitívne svetlo, nesmierne cenné.

5. Terénne výskumy

Občianske združenie Žudro³ sa pod vedením etnomuzikologičky Jany Belišovej už dvadsať rokov venuje spolupráci s rómskym etnikom na Slovensku. Základom sú terénne výskumy, ktoré sa sústreďujú v prvom rade na mapovanie hudobných prejavov minority. Pozornosť je však venovaná aj prejavom tanečným a tiež zaznamenávaniu autentických tematických rozprávání. Výskum sa uskutočňuje takmer zásadne priamo v domácnostiach vylúčených komunit a jeho výsledky

3 Viac pozri na: <http://www.zudro.sk/>.

sú publikované v desiatkach výstupov: v odborných štúdiách, popularizačných článkoch a rozhovoroch, konferenčných príspevkoch, knižných publikáciách a spevníkoch, na cd a dvd nosičoch. Pomerne nedávno založila Jana Belišová so spolupracovníkmi elektronickú databázu rómskych piesní, tancov a ústnych správ, tzv. e-zbierku⁴, kde sú postupne publikované a dopĺňané jednotlivé audio aj audiovizuálne nahrávky zo všetkých výskumov a stávajú sa tak dostupnými pre širokú odbornú i laickú verejnosť. Rozsiahly projekt Šilalo pañori (Studená vodička⁵), ktorý uskutočnilo občianske združenie Žudro v spolupráci s Ústavom hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied (ukončený v roku 2018) sa sústredil okrem zbierania a zaznamenávania žalostných rómskych piesní – phurikane gil'a – aj nahrávaniu a spracovávaniu rozhovorov pomocou metódy oral history. Výskumníkom išlo o hľadanie spojení individuálnych či komunitných príbehov s príbehmi odohrávajúcimi sa v rómskych žalostných piesňach. Prostredníctvom pološtruktúrovaného rozhovoru s okruhmi otázok sa výskumníci okrem iného pýtali respondentov aj na spomienky a povedomie o udalostiach druhej svetovej vojny. Predpripravené otázky sa vzhľadom na veľmi rozličné okolnosti, za ktorých rozhovory prebiehali, a stručnosť odpovedí menili, stávali sa skôr pomôckou pre prípad, že by respondent nezačal sám spomínať a rozprávať. „Nebolo cieľom rozhovorov získať od všetkých respondentov odpovede na všetky otázky, skôr ich naviesť na to, čo je pre každého z nich špecifické. Snažili sme sa spolu hľadať dôležité a často bolestivé momenty ich života a to, ktoré piesne sú pre nich dôležité a vypovedajú o týchto fragmentoch ich života“ (Belišová, 2018, 22). Ale nielen piesne, ako už bolo spomenuté, ale aj orálne rozprávania.

Terénne výskumy sa stali príležitosťou pre desiatky rozhovorov hľadajúcich spomienky Rómov na udalosti druhej svetovej vojny – to, čo rozhovory ukázali, prehľbuje skepsu, či vôbec a kedy sa budú môcť Rómovia s dôverou oprieť o svoju identitu a cítiť sa na Slovensku ako rovnoprávni a nediskriminovaní plnohodnotní občania.

4 Viac pozri na: <https://ezbierka.zudro.sk/>.

5 Viac pozri na: http://www.zudro.sk/?page_id=1306.

Výskumný tím nezozbieral priveľa svedectiev o porrajmos, no vonkoncom to neznamená, že by jeho práca nemala význam. Neveľký súbor získaných rozprávání nepochybne súvisí s tým, že v čase, keď sa výskum uskutočňoval, museli mať respondenti vyše sedemdesiat rokov, aby mohli byť priamymi svedkami vojnového obdobia a čosi si aj pamätať. Taký vek v prostredí slovenských osád na východe Slovenska pre chudobu a nedostatočnú zdravotnú starostlivosť vôbec nie je bežný.

6. Rozhovory

Malá obec Spišské Bystré v Prešovskom kraji (okres Poprad) sa do roku 1948 volala Kubachy – dnes toto pomenovanie nesie už iba rómska osada učpená pod lesom mimo dediny. Žije v nej 200 až 250 obyvateľov, z 45 obydľí je 44 chatrčí a jeden murovaný dom, dedina je od osady vzdialená dva kilometre. V roku 2014 (9. júla), keď ju výskumný tím navštívil, patrila k najzaostalejším v krajine. Chudobné chatrče, zanedbaní ľudia. Špina. Veľa psov. Osada v tom čase bez elektriny, bez pripojenia k verejnému vodovodu či vlastnej studni, bez kanalizácie. Najstaršou tunajšou respondentkou bola pani Katarína Hlaváčová, nevidomá starenka pôvodom z Veľkej Lomnice, matka desiatich detí. Rozprávala o svojom živote, vlastne najmä o troch veciach – deťoch, práci a svojom zlom zdravotnom stave. Keď prezradila svoj vek – 84 rokov –, kameraman z výskumného tímu poznamenal:

„Vlastne vy si pamätáte aj vojnu.“

„Aj vojnu,“ povedala rozhodne pani Hlaváčová.

„A čo si pamätáte z vojny?“

„No... ako som... Už si nepamätám, synáčik môj.“⁶

6 Respondenti používali pri komunikácii s členmi výskumného tímu rôzne nárečové mutácie či rómsky jazyk, nehovorili spisovne. Pre potreby tohto textu sú však ich repliky upravené podľa pravidiel spisovného jazyka.

Nasledovali pokusy oživiť respondentke pamäť, ale zlyhali. Hoci bol prítomný prinajmenšom jeden syn pani Hlaváčovej a tiež niekoľko už dospelých vnúčat. Nikto z nich nedokázal k starenkiným krátkym odpovediam nič viac doplniť. Povedomie o dávnej vojne prekryli každodenné strasti a radosti života, minulé príkoria boli prekryté novými. Tých niekoľko desiatok ľudí, ktorých výskumníci v Kubachoch stretli, zdalo sa, o vojne vedeli iba to, že sa odohrala.

Na rozdiel od jednej z najmenších osád pri Spišskom Bystrom patrí rómske osídlenie prislúchajúce k obci Veľká Lomnica (okres Kežmarok) z najrozsiahlším. Nachádza sa približne 600 metrov od „hlavnej“ obce. V osídlení žije asi 2350 Rómov, čo tvorí cca 45% z celkového počtu obyvateľov Veľkej Lomnice. Osada je „architektonicky“ pestrá – dva väčšie bytové domy, murované rodinné domy, chatrče, unimobunky a jedna maringotka.⁷ Výskumný tím navštívil toto osídlenie už aj v minulosti, bolo preto možné so sedemdesiatosemročnou respondentkou Dodou Polhošovou v roku 2014 (10. júla) hneď nadviazať bezprostrednejší kontakt. Priebeh rozhovoru na tému druhej svetovej vojny bol však, žiaľ, opäť krátky a tentoraz aj mierne bizarný.

„Na vojnu si pamätáte?“

„Na vojnu? Hej. Na prvú a druhú. Na vojnu si pamätám.“

„Asi len druhú, nie?“

„Aj prvú, aj druhú.“

„Veď ste vtedy nežili.“

„Malička som bola.“

„A na čo si teda z vojny spomínate?“

„Tak Nemci všetky deti ostrihali. Dohola. A také handry nám dali na hlavu. Nesmejte sa, lebo ja si všetko pamätám. Vojna bola strašná. To nebola dobrá vojna.“

Napriek stručnosti rozhovoru a zjavnej neusporiadanosti kusých spomienok sa objavuje náznak príbehu – strihanie vlasov. Súviselo

7 Základné informácie o jednotlivých osadách sú čerpané z už vyššie spomenutého projektu Atlas rómskych komunít 2019. Je dostupný na: <https://tinyurl.com/46ep8r5p>.

s predchádzaním ochoreniu škrvnitého týfusu, ktoré sa šírilo prostredníctvom vší. V detských očiach šlo o silný zážitok, ktorý sa objavuje aj v niektorých ďalších svedectvách.

Vyššie sedemdesiatročná pani Mária Rezanková býva v obci Vehec (Prešovský kraj, okres Vranov nad Topľou), kde tvoria Rómovia polovicu z celkového počtu obyvateľov. V dvoch osídleniach ich tu žije takmer 1500. Jedna z osád je lokalizovaná na okraji majoritou obývanej obce, druhá (nazývaná Bodor) asi kilometer od nej. Väčšinu zástavby tvoria murované domy. Rozhovor s ňou sa uskutočnil 21. mája 2015.

„A prišla vojna a otca už domov nepustili. Zostal tam štyri roky. No a tí Nemci ich brali do koncentráku. A tak ich bili, že jeden tam aj umrel. A ostatní naberali piesok do čiapok a nad ním ho rozsyľovali. Až taká hora vznikla. Niekedy mŕtveho len spálili alebo do plynu hodili, ale oni sa o neho chceli takto postarať.“

„Chceli ho pochovať.“

„Áno.“

„A toto vám kto rozprával?“

„Otec.“

„Takže to bol otcov kamarát, čo ho ubili na smrť?“

„Áno.“

„Nepamätáte si, v ktorom koncentračnom tábore to bolo?“

„Nie.“

„Alebo bol na Slovensku v nejakom pracovnom tábore?“

„Nie, on bol v koncentráku. Mala som osem rokov. My deti sme sa hrali a potom sme videli, ako nad Černým horí. Išli tam Nemci. A keď sme to videli, tak sme všetci, ako sme boli – holí, bosí – utekali do čo najhustejšieho lesa. Večer sme tam utekali. Tam sme ležali a išli sme spať. Urobili sme si také prístrešky na spanie z konárov stromov. Domov ma nechceli pustiť, lebo sa báli. Každý mal deti, tie plakali, zima im bola. Otec, on nemal jednu ruku a vzali ho Nemci. Ale nie ďaleko. A tam pracoval. Niekedy nám doniesol vo vreci trochu jedla. Mama bola tehotná, keď ju vzali Nemci, robila sa, že ide už rodiť, a tak ju pustili. No stále za ňou chodili, na koňoch chodili. Ešte si pamätám, že keď skončila vojna, my sme sa vrátili do svojej chalupy v dedine. A potom nám ostrihali vlasy. Lebo bol týfus.“

Respondentka síce v rozhovore tvrdí, že jej otec bol v koncentračnom tábore, z výpovede však jasne vyplýva, že šlo o tzv. pracovný tábor, ktorých bolo na Slovensku v období 1941 až 1945 niekoľko. V tomto prípade by mohlo ísť o pracovný tábor v Hanušovciach na Topľou, ktorý mal pobočné útvary v Petiči, Bystrom a Novom Hrabovci. Odvážaní doň boli tzv. asociálne osoby a Rómovia, „osoby narušujúce verejný poriadok, verejnú bezpečnosť, pokoj a mravnosť, prípadne vzbudzujúce odpor človeka mravného, vzdelaného a zdravého“ (Janas, 2010, 34), ako sa písalo vo vtedajšej oficiálnej vyhláske. Väzni sa podieľali na výstavbe strategicky dôležitého železničného spojenia Prešov-Strážske. „Pomery v tábore boli veľmi zlé. Hygiena nedostatočná, posteľe zahmyzené a v táboroch bol nedostatok vhodného pracovného oblečenia“ (Janas, 2010, 40).

V rómskej osade na okraji obce Žehňa (Prešovský kraj, okres Prešov) žije približne 750 obyvateľov, čo tvorí asi 65 % z celkového počtu obyvateľov obce. Až na dve či tri výnimky sú v osídlení murované rodinné domy. Jeho obyvateľkou je aj pani Ilona Mačová (narodená 1944), ktorá výskumníkom 4. júna 2014 povedala, že veľa ľudí z ich osady skončilo v tábore: „Položili ich tam na dosku a bili ich pendrekmi.“ Dodala, že aj jej otca poslali do pracovného tábora, ale „on bol múdry, ušiel im“. Jeho brat však nemal toľko šťastia, ubili ho v tábore na smrť.

Pani Avlériu Horváthovú (narodenú 1944) tím navštívil (17. októbra 2014) v rómskej osade v Chminianskych Jakubovancoch (Prešovský kraj, okres Prešov), ktorá je od hlavného osídlenia vzdialená takmer pol kilometra, žije v nej cca 2200 obyvateľov (čo je takmer 90 % z celkového počtu), z 384 obydľí osady sú len štyri murované domy, zvyšok tvoria chatrče. Pani Avléria na otázku, či bol jej otec v koncentračnom tábore, odpovedala: „Nie. Tu bol niekde... Nevie, kde presne. Jaj, Bože. Otec hovoril, že keď bola druhá svetová vojna, ich tam bili, mučili, otec tak hovoril...“

Pani Alžbeta Žigová sa narodila roku 1925, v čase návštevy výskumného tímu (19. mája 2015) mala deväťdesiat rokov. Žila v osade na okraji obce Varhaňovce (okres Prešov v Prešovskom kraji), v ktorej Rómovia tvorili 71 až 80 % z celkového počtu obyvateľov, čo predstavovalo okolo 1500 osôb. V osade sa nachádzali takmer výlučne murované domy. Pani Alžbeta začala svoje rozprávanie smutnými spomienkami: „Hladovali

sme, chodili sme kúsok nižšie po poliach, keď už tam nikto nebol, bosí sme boli. A tam zemiaky zhnité boli, čo si iní ľudia už nevzali. A my sme tie zemiaky zbierali a v taštičkách alebo vo vedierku sme ich priniesli, šupku sme ošúpali a piekli sme ich. A niekedy sme mali aj soľ, a niekedy nie. A ešte lístočky z repy sme trhali, umyli, posekali a varili sme ich, lebo nič iné na varenie sme nemali. A potom sme to zjedli. Ale nechutilo nám to. No museli sme to zjesť. A keď prišla Veľká noc alebo hody, chodili sme od chalupy ku chalupe a žobrali sme. Dostali sme zemiaky, hrst' múky nám dali.“⁸

„A to bolo počas vojny?“

„Pred vojnou.“

„A boli tu vojaci cez vojnú?“

„Keď sem už prišli Nemci, brali ľudom dobytok a zabíjali ho. Nám deťom dávali črevá a ostatné vnútornosti. A tak sme to priniesli domov, mamy naše to poumývali, uvarili. A to sme jedli. Po vojne bola veľká chudoba. Po vojne druhej svetovej.“

„A čo si ešte pamätáte z vojnových čias?“

„To, že Nemci chytali a znásilňovali ženy. Nechceli staré, len mladé. Žena s mužom spala a oni prišli do chalupy, muža vyhnali von a s ňou sa vyspali. Bola som už vtedy tehotná. Moja mama mi okolo hlavy obkrútila látku, ležala som v posteli – môj muž nebohý nebol doma, vzali ho Nemci na vojnú – a kričala som 'týfus, týfus'... Nemci sa ma zľakli a odišli, aby sa nenakazili.“

Výskumný tím sa pokúšal oživiť spomienky respondentov v mnohých rómskych lokalitách. Zväčša bez odozvy, preto je zopár súvislejších získaných svedectiev cenným materiálom, hoci im aj chýba pevnejšia historická kontextualizácia a nevyvolávaním spomienok v priebehu

⁸ O žobraní rozprávala (20. augusta 2014) aj vtedy sedemdesiatšesťročná Agnesa Miková, ktorá trávila starobu v domove dôchodcov v meste Bardejov.

„Po domoch sme chodili, lebo vždy nám dali cukor či zemiaky.“

„A čo ste povedali, keď ste zaklopali?“

„Ľudia, dajte nám niečo, lebo nemáme čo jesť. A oni už vedeli, že otca na vojne zabili. Bola bieda. Chodili sme ľudom z dediny pást' husi.“

života sa minulosť stráca v hmle zabúdania, pamäťové stopy strácajú presnejšie kontúry. V zopár nahraných výpovediach sa objavovali najmä štyri témy – útek z osady do lesa, koncentračné/pracovné tábory, týfus a znásilňovanie žien. V rozprávaniach niekedy nie je celkom jasné, čo sú ozajstné osobné spomienky a čo už je, napríklad, ovplyvnené médiami.

Pani Anna Dirdová mala v čase nakrúcania rozhovoru (8. jún 2014) vyše deväťdesiat rokov (narodená 1922), žije v jednej z rómskych osád na okraji mesta Krompachy v Košickom kraji, okres Spišská Nová Ves. Z celkového počtu obyvateľov Krompách asi štvrtinu tvoria Rómovia – 1800 ľudí. Bývajú v bytových alebo murovaných rodinných domoch.

„Pamätáte si na to, ako začala vojna?“

„Akoby nie? Ako to bolo? Bolo to tu Nemcami obsadené a nás tí nemeckí vojaci nikam nepustili. Deti nepustili do školy, vyhнали ich, a nás do mesta nepustili.“

„A iba cigánske deti?“

„Aj také, aj také tam deti boli. Všetky odohnali.“

„A poznali ste niekoho, kto musel ísť do tábora?“

„No. No to sme videli, ako tam hádzali tie deti do tých plynových komôr. Ženy, autá, deti, všetko tam hádzali. No to viem, sme to pozerali v televízore, čo sa to robí.“

„Nemyslím v televízore, ale naozaj, v skutočnosti.“

„Moje deti boli v táboroch. Ja sa už nepamätám, kde presne v tábore boli. Ale neboli moje deti doma, lebo ich zobrali Nemci.“

„A vrátili sa vaše deti?“

„Tak niektoré áno, niektoré nie. Tak. Zomreli. Tam mi zomreli traja chlapi. Mladí boli. Boli už vojaci, už dospelí boli.“

„A veľa Rómov zomrelo cez vojnu?“

„Jááj, božemôj, strieľali ľudí na ceste. Išli do hory a po ceste ich zastrelili. Z okna strieľali. A dievčatá chytali v noci na motorkách. Tu bol strach.“

„A prečo ich chytali?“

„No lebo boli mladé. A oni chceli ženy.“

Východoslovenská obec Petrovany (Prešovský kraj, okres Prešov) má na svojom okraji dve rómske osídlenia, v ktorých žije približne 500

Rómov, čo predstavuje asi štvrtinu z celkového počtu obyvateľov obce. Tvoria ju murované rodinné domy. Jeden z nich obývala aj rodina Milana Makulu (prezývaného Bučka). V rozhovore s výskumníkmi (19. mája 2015) sa mu v pamäti vynorila naozaj stará spomienka:

Pamätám si niečo. Ja som narodený 1942, no a to bola dlhá tá naša vojna. Druhá. Pamätám si niečo. Ako môj nebožtík otecko ma zobral na chrbát a utekal so mnou, aby sme sa niekde skryli, lebo leteli lietadlá. A to je všetko. No a ja som plakal ako malý chlapec dvojročný. Pamätám si niečo, ale nie tak veľa, ako by bolo treba, lebo som mal len dva roky. To bolo v štyridsiatom štvrtom. Za dedinou sme sa potom skrývali, mama zobrala periny a to všetko. A tam sme spávali v jarku. V jarku to bolo. Od nášho domu to bolo asi stopät'desiat metrov. Ocko môj spieval o vojne aj pieseň.

Spomienku dokáže pochovať aj to, ak o ňu nie je záujem – nielen záujem celospoločenský, ale aj komunitný či rodinný. S rodinným medzigeneračným prenosom spomienok na vojnu sa výskumníci stretávali iba veľmi ojedinele. V osade Bystrany v Košickom kraji (okres Spišská Nová Ves) – kde tvoria Rómovia 80 % z celkového počtu obyvateľov, čo predstavuje vyše 2800 ľudí a ktorá pozostáva z troch bytových domov, pár desiatok murovaných domov a približne takého istého počtu chatrčí. – sa medzigeneračný prenos prejavil najvypuklejšie. Tam Štefan Žiga, približne štyridsaťročný, spomínal (23. mája 2015) na to, čo mu rozprávali rodičia a svokra. Navyše je v jeho výpovedi zjavné, že svoje rozprávanie o gardistoch vkladá do reálneho historického rámca.

Starí ľudia o nich rozprávali, že sa proste nechovali tak, ako sa mali chovať, však to boli Slováci. Chovali sa nedobre, neslušne. Pripojili sa k Nemcom. Dedo sa pred nimi musel skrývať v lese. Gardisti mali gumové korbáče a nimi po dedine bili Cigánov. Ale Nemci Cigánov nebili. To keď mi rozprávala stará svokra, tak som sa aj čudoval, že Nemci – a boli lepší než Slováci. Tak neboli len Židia prenasledovaní, boli aj Cigáni. Gardisti koho chytili, začali ho biť. Ale starý otec sa nedal zbiť. Chytil gardistu a zbil ho, poriadne, so sekerou. Išiel potom za to do basy na jeden mesiac. Keď je gardista, to znamená, to je nacista, ako

Tiso⁹. On spravil zmluvu a súhlasil s tým, aby predal Slovensko. Takže gardisti proste išli po tých Rómoch. Rómovia sa báli ísť do dediny po jednom, vždy aspoň šiesti-siedmi išli pokope.

Pán Štefan Žiga na záver ešte pridal rozprávanie o tom, ako po vojne a komunistickom prevrate v Československu vo februári roku 1948 gardisti pohotovo prezliekli kabáty a stali sa z nich komunisti. A v mučení a bití ľudí, nielen Rómov, pokračovali.

V istom momente respondentovo rozprávanie prerušil jeho brat Jozef Žiga: „Jednu pesničku zložili naši Rómovia, spravili oheň, vonku spravili veľký oheň, sedeli okolo ohňa a začali spievať tú pesničku. Je to stará pesnička, obľúbená.“

Androdi taboris,
phares buči keren,
phares buči keren,
meg mariben chuden.

V tom tábore
ťažkú prácu robia,
ťažkú prácu robia,
ešte aj bitku dostanú.

Keď rodina dospievala žalostnú pieseň (phurikane gil'a), pán Jozef Žiga zakončil rozhovor týmito slovami: „Ja už nechcem počuť, že čo bolo vol'akedy. Nechcem, aby sa vrátilo to, čo bolo vol'akedy. To nechcem.“

Uvažovať, rozprávať a písať o tom, že uchovávanie minulosti v pamäti osôb a spoločenstiev a jej archivovanie prostredníctvom písma či zaznamenávanie technikou, je dôležité. Terénne výskumy v autentických rómskych komunitách niekedy prinášali príbehy, ktoré sú priam dokonalou ilustráciou a potvrdením významu archivovania spomienok najmä v prostredí, ktoré sa o tom z rozličných príčin samo nepostará.

Rómska osada na okraji mesta Bardejov (Prešovský kraj, okres Bardejov) sa volá Poštárka. V bytových a rodinných domoch tam býva takmer 1500 Rómov. Výskumný tím Jany Belišovej do tejto osady chodí

9 Jozef Tiso (1887–1947) bol slovenský rímskokatolícky kňaz, predseda Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a predseda vojnovnej Slovenskej republiky. Po vojne bol obvinený zo spolupráce s nacistickým Nemeckom a odsúdený na smrť. Bol zodpovedný za deportácie židovských občanov z územia slovenského štátu do koncentračných táborov.

opakovane, vzt'ah niektorých členov tímu a Rómov z Poštárky je dlhoročný a priateľský. V roku 2001 tiež prebiehalo nahrávanie v jednej z tamojších domácností. Nakrátko tam vtedy prišiel starý muž, ktorý odmietol prezradiť, ako sa volá, hovoril, že bol v koncentračnom tábore počas druhej svetovej vojny, a zaspieval túto smutnú pieseň.

E mašina maj piskinel
čore Roma maj ladinen.
Čore Roma avka roven,
bo len lidžan pre šibeňa.

Vlak už píska,
úbohých Rómov už nakladajú.
Úbohí Rómovia tak plačú,
lebo ich vezú na šibenicu.

E mašina maj piskinel,
čore Roma maj ladinen.
Roven, roven, čore Roma
sar len l'idžan pre šibeňa.

Vlak už píska,
úbohých Rómov už nakladajú.
Plačú, plačú, úbohí Rómovia,
ako ich vlečú na šibenicu.

Roma, Roma, ma roven
imar pale na avena.
Jaj, de mamó so kerava,
imar amen murderena.

Rómovia, Rómovia, neplačte,
ale už sa nevrátite.
Jaj, mama, čo mám robiť,
už nás zabijú.

Vtedy výskumný tím pracoval aj na projekte Phurikane gi'a – starodávne rómske piesne. Pieseň E mašina maj piskinel sa dostala na CD nosič¹⁰, ktorý bol jedným z výstupov projektu. O trinásť rokov neskôr (12. júla 2014), v rámci projektu Šilalo paňori – Studená vodička, sa výskumníci pýtali obyvateľov Poštárky, či si na tú pieseň (i toho muža) nepamätajú. Ale nespomenuli si. Keď sa dozvedeli, že je pieseň aj nahraná, zrazu ktosi z polície vzal to CD, vybrali sprievodný booklet s textami piesní, po chvíli nalistovali správnu stranu s piesňou o odvádzaní Rómov do táborov, habkavo čítali slová, muzikanti sa pridávali, netrvalo dlho a – zásluhou pred rokmi uskutočneného entomuzikologického zberu piesní a následného zverejnenia jeho výsledkov – pamäť Rómov

10 Viac pozri na: http://www.zudro.sk/?page_id=32.

z bardejovskej komunity bola osviežená, spomenuli si, krásna a dôležitá pieseň sa nestratila v tme ich zabudnutia.

Keď Rómovia dospievali, nasledoval rozhovor, ktorý pôsobí, ako by bol vymyslený. Ale opak je pravdou, naozaj sa odohral. Na otázku, či Rómom prítomným v tej chvíli v obývačke jedného z bytov nezomrel niekto z príbuzných v pracovnom, prípadne koncentračnom tábore, alebo či im niekto z rodiny nezomrel vo vojne, prišla od Júliusa Mika (narodeného v roku 1961) takáto odpoveď:

„Tí starí ľudia, čo už boli, my ich nemáme na pamäti. Medzi nami nie sú. Tak to už veľa rokov je, tak... To človek to už zabudne.“

„Netreba na také veci zabúdať,“ povedal niekto z výskumníkov.

„Hej. Však toto, že sme akosi tú tradíciu rómsku nejako nedávali z generácie na generáciu, tak toto je tá chyba,“ múdro reagoval pán Miko a rozhovor zakončil pamätnými slovami: „Bolo by treba archív spraviť.“

7. Záver

Občianske združenie Žudro pod vedením etnomuzikologičky Jany Belišovej uskutočnilo v rokoch 2014 a 2015 niekoľko terénnych výskumov v desiatkach rómskych osád vo východných lokalitách Slovenska. Výskumný tím sa okrem piesní sústredil aj na vyhľadávanie a zaznamenávanie rozhovorov vedených metódou oral history, ktoré sa dotýkali spomienok na obdobie druhej svetovej vojny, obdobie porrajmos. Len nepatrná časť z opýtaných dokázala z pamäti vydolovať aspoň kusé spomienky, ktoré boli uvedené v tejto štúdií.

O to, čo v pamäti ostane a čo bude zabudnuté, akoby prebiehal neustály boj na úrovni každého jednotlivca, komunit, spoločností, etník, národov. V tom boji ide o to, čo bude zapísané a čo nie; čo bude zaznamenané, ale potom odvolané, a čo odvolané nebude. Ide o to, o čom sa zo zapísaného bude ďalej hovoriť, a istotne aj o to, ako bude zaznamenaná minulosť prerozprávaná v súčasnosti i budúcnosti (Katz, 2007, 70).

Pre súčasných Rómov na Slovensku by obdobie druhej svetovej vojny mohlo predstavovať traumatickú udalosť, ktorá – ak by sa vykonala „práca s pamäťou“ (memory work) – by mohla byť vložená „do kontinuity

osobného životného príbehu alebo do histórie kolektívu. Práca s pamäťou je naratívna“, rozprávajú, odovzdávaný príbeh sa znova a znova opakuje, upravuje, „až kým sa nevykryštalizuje do príbehu o význame“ (Katz, 2007, 73). Ak práca s pamäťou neprebíha, príbeh sa stráca v nepamäti, v zabudnutí. Neznamená to však, že so zabudnutím príbehu dochádza aj k vymiznutiu zranení spôsobených traumatickými udalosťami. Taká jednoduchá ľudská psychika nie je.

Práca s pamäťou si vyžaduje dve navzájom od seba závislé podmienky: rozprávanie na jednej strane a spoločenské uznanie na strane druhej. Bez spoločenského uznania, teda prejavu záujmu o obeť traumy a jej podpory, je rozprávanie príbehu neuskutočniteľné. Samotné rozprávanie príbehu je však tiež podmienkou, ktorá umožňuje obeti získať súcit, aby mohla podstúpiť rehabilitáciu. Povzbudzujúce sociálne prostredie a schopnosť obeť vyrozprávať príbeh sú dôležitými zložkami rehabilitačného procesu (Katz, 2007, 73).

Boj o historické povedomie prebieha kontinuálne a je prirodzený a žiadaný. Na Slovensku, ale, žiaľ, ani zďaleka nielen tam, je ten zápas o kvalitu a rozsiahlosť kolektívnej historickej pamäti – čo napokon súvisí aj s pamäťami individuálnymi – urputnejší a zložitejší, než by v ideálnejších podmienkach mohol byť. Dekády komunistickej totality a už vyše tridsaťročné kostrbaté osvojovanie si demokratických návykov pri budovaní občianskej spoločnosti situáciu komplikujú. Pričasto je obraz dejín krivený politikou, mocenskými záujmami. Zlý stav vzdelávania situácia nezlepšuje. Amnéziami rôzneho druhu trpí aj majoritné obyvateľstvo, u Rómov je však problém s pamäťou ešte vypuklejší. Súvisí to s ich kultúrou, ktorá sa tradične nespolieha na napísané slovo; súvisí to s chudobou, ostrakizáciou, etnickými animozitami, diskrimináciou, nevšímavosťou zo strany štátu, nedostatočnou zainteresovanosťou rôznorodých odborníkov, vylučovaním rómskych detí zo vzdelávania. Zdá sa, že sa stávame priamymi svedkami strácania sa významného príbehu, bez ktorého sa nedá poskladať ucelený a pravdivý obraz o histórii Slovenska.

Literatúra

- Assmanová, A. (2018). *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*. Prekl. S. Ondroušková, J. Flanderka, J. Soukup. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Baboš, P., Világi, A. (2022). *2021 – Výskumná správa o mladých na Slovensku*. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung. <https://tinyurl.com/4xbppkzn>. 1.12.2022.
- Belišová, J. (2018). *Šilalo paňori. Studená vodička*. Bratislava: Žudro a Ústav hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied.
- Eysenck, M.W., Keane, M. (2008). *Kognitívni psychologie*. Praha: Academia.
- Hancock, I. (2005). *My rómsky národ*. Bratislava: Petrus.
- Janas, K. (2010). *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Bratislava: Ústav pamäti národa.
- Katz, K. (2007). *Story, history and memory: a case study of the Roma at the Komarom camp in Hungary*. In: *The Roma: A minority in Europe*. Budapešť: Central European University Press, s. 69–87.
- Kubišová, Z. (2014). *Kolektívni paměť a národní identita*. In: *Kolektívni paměť. K teoretickým otázkám*. Ed. N. Maslowski, J. Šubrt, Praha: Karolinum, s. 82–111.
- Mann, A. (2000). *Rómsky dejepis*. Bratislava: Kalligram.
- Mojžišová, Z. (2014). *Premýšľanie o filmových Rómoch*. Bratislava: FTF vŠMU.
- Říčan, P. (2000). *S Romy žít budeme – jde o to jak*. Praha: Portál.
- Šubrt, J., Maslowski, N., Lehmann, Š. (2014a). *Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektívni paměti*. In: *Kolektívni paměť. K teoretickým otázkám*. Zost. N. Maslowski, J. Šubrt. Praha: Karolinum, s. 15–30.
- Šubrt, J., Maslowski, N., Lehmann, Š. (2014b). *Soudobé teorie sociální paměti*. In: *Kolektívni paměť. K teoretickým otázkám*. Zost. N. Maslowski, J. Šubrt. Praha: Karolinum, s. 31–45.
- Todorov, T. (1998). *Zneužívání paměti*. In: *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, s. 91–117.

- **ZUZANA MOJŽIŠOVÁ**—PhD, works in the Department of Film Studies in the Faculty of Film and TV (Academy of Performing Arts in Bratislava). She participated in several ethno-musicological research trips to Roma settlements in Eastern Slovakia. Professionally, she focuses on Slovak cinematography and its history, but also the culture of the Roma. She is working on several research projects. She is the author of the monograph *Reflecting on the Film Roma* (2014), several textbooks (e.g., *Film Memory*, co-authored with Eva Filová), her articles and reviews have been published in both domestic and foreign journals and edited volumes (*Kino-Ikon*, *Studia Romologica*, *ArteActa*). She is also the author of several books of prose.